

مکتب حدیثی جبل عامل

(از قرن هشتم تا نهمه قرن یازدهم هجری)

www.ketab.ir

دکتر علیّه رضاداد

رضاداد، علیه

مکتب حدیثی جبل عامل (از قرن هشتم تا نیمه قرن پانزدهم هجری) - مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی،

۱۳۹۴

ISBN 978-964-971-993-1

۴۵۶ص

فیبای مختصر.

الف. بنیاد پژوهشهای اسلامی،

بید عنوان.

کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

۳۸۱۰۴۹۹

بنیاد پژوهشهای اسلامی
مکتب حدیثی جبل عامل

مکتب حدیثی جبل عامل

(از قرن هشتم تا نیمه قرن پانزدهم هجری)

دکتر علیه رضاداد

ویرایش ادبی: دکتر مجتبی مجرد

چاپ اول: ۱۳۹۴ / ۱۰۰۰ نسخه، وزیری / قیمت ۱۸۳۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۹۱۷۲۵-۳۶۶

مراکز توزیع:

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهشهای اسلامی: ۳۲۲۳۰۸۰۳

فروشگاه‌های کتاب بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: ۳۲۲۳۳۹۲۳، قم: ۳۷۷۳۳۰۲۹

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

۱۱	.....	مقدمه
۱۱	.....	تعریف مسئله و تبیین موضوع
۱۶	.....	ضرورت، اهمیت و اهداف موضوع
۱۷	.....	پیش‌سازهای پژوهش
۱۷	.....	فرضیه‌های پژوهش
۱۸	.....	روش تحقیق و گردآوری اطلاعات
۱۹	.....	پیشینه موضوع
۲۰	.....	الف - پژوهش‌های عامه
۲۱	.....	ب - پژوهش‌های شیعی
۲۳	.....	منابع و مآخذ تحقیق
۲۴	.....	ساختار پژوهش
۲۷	.....	فصل اول: مروری اجمالی بر تاریخ شیعیان جبل عامل در هزاره نخست هجری
۲۷	.....	درآمد
۲۷	.....	نام خطه جبل عامل
۳۰	.....	جغرافیای خطه جبل عامل

۳۱.....	مهم‌ترین مناطق جبل عامل.....
۳۱.....	۱. صَیْدَا.....
۳۲.....	۲. صُور.....
۳۲.....	۳. جُبَّع.....
۳۳.....	۴. حِزِّین.....
۳۳.....	۵. کَرک.....
۳۴.....	۶. مَشْعَرَة.....
۳۴.....	۷. جُبَّیْل.....
۳۵.....	۸. تَبْنِین.....
۳۵.....	۹. هُوْنِین.....
۳۵.....	شیعه و جبل عامل.....
۳۹.....	تاریخ شیعیان جبل عامل از آغاز فتح اسلامی تا ابتدای دولت فاطمیان.....
۴۳.....	شیعیان جبل عامل در عصر فاطمیان.....
۴۷.....	شیعیان جبل عامل و جنگ‌های صلیبی.....
۵۸.....	شیعیان جبل عامل در عهد ممالیک.....
۶۶.....	شیعیان جبل عامل از آغاز عهد عثمانی تا پایان قرن یازدهم.....
۷۲.....	فصل دوم: مکتب جبل عامل از طلیعه تا افول.....
۷۲.....	درآمد.....
۷۲.....	زمینه‌های ظهور مکتب جبل عامل.....
۷۹.....	پیدایش و شکوفایی مکتب جبل عامل.....
۸۲.....	۱. عَیْنَاثَا.....
۸۲.....	۲. مِیس.....

۸۳	..... ۳. کرک نوح
۸۴	..... ۴. جباع
۸۵	..... برخورداری از مرجعیت علمی در جهان تشیع
۸۷	..... کثرت عالمان و آثار علمی ایشان
۸۸	..... وجود مدارس علمی متعدّد در مناطق مختلف جبل عامل
۸۹	..... ظهور کتابخانه‌های بزرگ در جبل عامل و اهتمام جدی به میراث مکتوب شیعه
۹۱	..... افول مکتب جبل عامل
۹۶	..... فصل سوم: شخصیت‌های تأثیرگذار مکتب جبل عامل
۹۶	..... درآمد
۹۷	..... ابو عبدالله محمد بن جمال الدین مکی بن شمس الدین محمد دمشقی جزینی مشهور به شهید اول (۷۳۴-۷۸۶ ق.)
۱۰۸	..... زین الدین علی بن محمد بن یونس عاملی نباطی بیاضی (۷۹۱-۸۷۷ ق.)
۱۱۰	..... تقی الدین ابراهیم بن علی بن حسن عاملی کفعمی (۸۴۰-۹۰۵ ق.)
۱۱۵	..... ابوالقاسم نور الدین علی بن عبدالعالی بن احمد عاملی مینسی (د. ۹۳۸ ق.)
۱۱۶	..... علی بن حسین بن عبدالعالی عاملی کرکی (۸۷۰-۹۴۰ ق.)
	..... زین الدین بن علی بن احمد بن محمد بن جمال الدین بن تقی الدین بن صالح عاملی
۱۲۸	..... جُبَعی مشهور به شهید ثانی (۹۱۱-۹۶۵ ق.)
۱۴۴	..... عزالدین حسین بن عبدالضمد بن محمد حارثی همدانی عاملی جبّعی (۹۱۸-۹۸۴ ق.)
۱۵۱	..... زین الدین علی بن احمد بن هلال کرکی عاملی (د. ۹۸۴ ق.)
۱۵۴	..... سید محمد بن علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی جبّعی (۹۴۶-۱۰۰۹ ق.)
۱۵۸	..... حسن بن شیخ زین الدین بن علی شهید ثانی عاملی (۹۵۹-۱۰۱۱ ق.)
۱۶۲	..... محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی (۹۸۰-۱۰۳۰ ق.)

- بهاء الدین محمد بن حسین بن عبدالصمد حارثی عاملی (۹۵۳-۱۰۳۰ق.) ۱۶۴
- جمال الدین احمد بن حاج علی عاملی عینائی (قرن نهم هجری) ۱۷۲
- سید علی بن حسین بن محمد بن محمد بن صائغ حسینی (د. ۹۸۰ق.) ۱۷۲
- ظهیر الدین ابراهیم بن علی بن عبدالعالی میسی (د. ۹۷۹ق.) ۱۷۳
- سید تاج الدین بن علی بن احمد حسینی عاملی (قرن دهم و یازدهم هجری) ۱۷۴
- حسن بن علی بن حسن بن احمد عاملی حائینی (د. ۱۰۳۵ق.) ۱۷۵
- علی بن صبیح عاملی (زنده پیش از ۱۰۳۸ق.) ۱۷۷
- عبدالسلام بن محمد حر عاملی مشغری (قرن دهم و یازدهم هجری) ۱۷۷
- فصل چهارم: مکتب جبل عامل و دانش درایة الحدیث ۱۷۹
- درآمد ۱۷۹
- علم درایة الحدیث ۱۸۰
۱. درایة در لغت ۱۸۰
۲. موضوع درایة الحدیث ۱۸۰
۳. اهمیت درایة الحدیث در مکتب جبل عامل ۱۸۳
۴. واضع اصطلاح درایة الحدیث ۱۸۴
۵. آثار درایی نگاشته شده در مکتب جبل عامل ۱۹۲
۶. شیوه عالمان مکتب جبل عامل در ارزیابی سند ۱۹۹
۷. تنوع حدیث در مکتب حدیثی جبل عامل ۲۰۴
- حدیث صحیح ۲۰۸
- حدیث حسن ۲۱۳
- حدیث موثق ۲۱۵
- حدیث قوی ۲۲۰

الف. تاریخچه استعمال واژه قوی در علم الحدیث.....	۲۲۱
ب. معنای لغوی اصطلاح قوی.....	۲۲۲
ج. تعاریف اصطلاحی واژه قوی در کتاب های علم الحدیث.....	۲۲۳
د. بررسی کاربردهای واژه «قوی» در ادبیات عالمان امامیه.....	۲۲۸
ه. جمع بندی و تبیین دقیق معنایی جامع برای اصطلاح قوی.....	۲۳۴
حدیث ضعیف.....	۲۳۷
حجّت احادیث مرسل.....	۲۶۳
انواع مرسلات معتبر در مکتب جبل عامل.....	۲۷۰
الف. مرسلات مشایخ ثلاثه.....	۲۷۰
ب. مرسلات اصحاب اجماع.....	۲۷۲
ج. مرسلات شیخ صدوق.....	۲۷۸
۸. طرق تحمّل حدیث.....	۲۷۸
فصل پنجم: مکتب جبل عامل و دانش رجال.....	
درآمد.....	۲۸۲
تعریف علم رجال.....	۲۸۲
فایده علم رجال.....	۲۸۴
آثار رجالی مکتب جبل عامل.....	۲۸۶
الف. تعلیقه نویسی بر آثار رجالی.....	۲۸۷
ب. ترتیب منابع رجالی.....	۲۹۰
ج. تلخیص منابع رجالی.....	۲۹۱
د. جامع نگاری.....	۲۹۱
ه. نگارش آثار مستقل رجالی.....	۲۹۳

و. تک نگاری های موضوعی در حوزه دانش جرح و تعدیل ۲۹۴

ز. آثار در بردارنده اطلاعات رجالی ۲۹۵

دیدگاه های رجالی مکتب جبل عامل ۲۹۶

الف. شرایط راوی ۲۹۶

ب. عوامل تعدیل راوی ۳۰۲

ج. عوامل جرح راوی ۳۱۲

د. ذکر سبب در جرح و تعدیل ۳۱۶

هـ. تعارض جرح و تعدیل ۳۱۸

و. الفاظ جرح و تعدیل ۳۲۳

فصل ششم: مکتب جبل عامل و دانش فقه الحدیث ۳۲۵

درآمد ۳۲۵

روش های شرح و فهم حدیث ۳۲۶

۱. نسخه یابی روایات و توجه به اختلافات موجود بین نسخه ها ۳۲۶

۲. بهره گیری از علوم ادبی ۳۲۸

۳. توجه به قرینه های کلامی و مقامی و عنایت به فضای حاکم بر روایت ۳۳۶

۴. بهره گیری از مبانی اصولی ۳۳۸

مبانی ترجیح روایات از دیدگاه دانشمندان مکتب جبل عامل ۳۴۰

۱. مرتجحات داخلی ۳۴۲

۲. مرتجحات خارجی ۳۴۴

ناسازگاری های حدیث و شیوه های جمع و تأویل اخبار ۳۶۶

۱. بیان معانی اخبار ۳۶۷

۲. حمل عام بر خاص ۳۶۸

۳۶۹	۳. حمل مطلق بر مقید.....
۳۷۰	۴. حمل مجمل بر مفضل.....
۳۷۱	۵. حمل بر استحباب.....
۳۷۳	۶. حمل بر کراهت.....
۳۷۴	۷. حمل بر صورت اضطرار.....
۳۷۵	۸. حمل بر تخییر.....
۳۷۵	۹. حمل بر تقییه.....
۳۷۸	فصل هفتم: مکتب جبل عامل: جریان شناسی، ویژگی‌ها و پیامدها.....
۳۷۸	درآمد.....
۳۷۹	جریان شناسی مکتب حدیثی جبل عامل.....
۳۸۱	تأثیرپذیری عالمان جبل عامل از مکتب حله.....
۳۸۰	حجّیت حدیث مرسل از دیدگاه شهید اول.....
۳۸۵	جبران ضعف سندی با عمل اصحاب از دیدگاه شهید اول.....
۳۸۵	اعتبار حدیث ضعیف هماهنگ با اصل عملی.....
۳۸۷	راه‌های اثبات وثاقت راوی از دیدگاه صاحب معالم.....
۳۸۷	راه‌های حلّ تعارض میان جرح و تعدیل از دیدگاه صاحب معالم.....
۳۸۷	عدم پذیرش شهرت عملی از دیدگاه شهید ثانی و پیروانش.....
۳۸۷	عدم حجّیت مرسلات ابن ابی عمیر از دیدگاه شهید ثانی و پیروانش.....
۳۸۸	بی اعتباری روایات در پی ضعف سند از دیدگاه مکتب شهید ثانی.....
۳۸۸	پیگیری مبحث تنويع حدیث و گسترش آن.....
۳۸۸	عدم پذیرش روایات موثق.....
۳۸۹	ویژگی‌های مکتب حدیثی جبل عامل.....

- ۳۹۱..... ۱. اهتمام به میراث حدیثی شیعه.....
- ۳۹۴..... ۲. تبویب علم مصطلح الحدیث.....
- ۳۹۵..... ۳. برجسته شدن سند در مقابل متن روایات.....
- ۳۹۸..... ۴. طرح مجدد مباحث رجالی.....
- ۳۹۹..... ۵. به کارگیری روشمند فقه الحدیث.....
- ۴۰۱..... ۶. دفاع از کیان تشیع در تعامل با مذاهب عامه.....
- ۴۰۲..... ۷. التزام به اصل تقیه.....
- ۴۰۳..... ۸. نوآوری در دیدگاه‌های حدیثی.....
- ۴۰۴..... - مسئله شهرت از دیدگاه شهید اول.....
- ۴۰۴..... - دیدگاه محقق کرکی دربارهٔ مرسلات متأخرین از اصحاب امامیه.....
- ۴۰۴..... - فقدان اعتبار خبر مرسل از دیدگاه شهید ثانی.....
- ۴۰۴..... - دیدگاه شهید ثانی دربارهٔ جرح و تعدیل راوی.....
- ۴۰۴..... - دیدگاه شهید ثانی دربارهٔ کیفیت نقل ثقه.....
- ۴۰۵..... - دیدگاه صاحب معالم دربارهٔ تواتر معنوی.....
- ۴۰۵..... - دیدگاه صاحب معالم دربارهٔ اثبات مسئله علمی با خبر واحد.....
- ۴۰۶..... - تحول در شیوهٔ توثیق راویان از دیدگاه شهید ثانی.....
- ۴۰۷..... چالش‌ها و پیامدهای مکتب جبل عامل.....
- ۴۱۸..... فرجام سخن.....
- ۴۲۱..... ضمایم.....
- ۴۳۰..... کتابنامه.....

این تلاش ناچیز را از جانب شهیدان راه فضیلت که با خون
وقلمشان کیان تشیع را پاس داشتند، به خاک پای سید و
سالار شهیدان حضرت اباعبدالله الحسین علیه السلام تقدیم می‌دارم.

مقدمه

تعریف مسئله و تبیین موضوع

حدیث در سده‌های متقدم و میانه بر همه علوم و معارف اسلامی حاکم بود. از
این رو، بنیاد آموزش اسلامی بر پایه حدیث استوار گردید و محدثان را می‌توان
پایه‌گذاران اصلی هر یک از شاخه‌های علوم اسلامی به شمار آورد. در این میان،
برخی مناطق و شهرها در قلمرو فرهنگ و تمدن اسلامی، به تناسب اوضاع و شرایط
حاکم بر آن، از محوریت بیشتری برخوردار بود و بیش از سایر مناطق، مورد توجه
محدثان قرار می‌گرفت.

بدین سان مکاتب حدیثی در تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی در شهرها و مناطق
مختلف شکل گرفته، در گذر زمان از حوزه‌ای به حوزه دیگر انتقال یافته است.
ناگفته نماند که در برخی مقاطع زمانی، دو یا چند مکتب بزرگ در جهان اسلام
مانند مکاتب ری و قم - هم‌زمان توجه دانشمندان را به خود جلب کرده، اقا به‌طور
معمول این هم‌زمانی، مقارن با افول یک مکتب و طلوع مکتبی دیگر بوده است.

با سپری شدن عصر تشیع و آغاز دوره حضور ائمه علیهم السلام، مناطقی از جهان تشیع،
نظیر مدینه و کوفه، که زمانی منزلگاه امامان معصوم علیهم السلام بود، محل استقرار و

سکونت دانشمندان شیعه شد. پس از آن نیز با آغاز عصر غیبت، حوزه ری، قم و بغداد حاکمیت علمی یافت. گفتنی است که مکتب مدینه و کوفه در طول تاریخ، به سبب موقعیت خاص فرهنگی و مذهبی، تا قرن سوم همواره مورد توجه دانشمندان بوده، حاکمیت نسبی خود را حفظ کرد، به طوری که دیگر مکاتب حدیثی از آبخور این دو مکتب سیراب گشتند.^۱

با آغاز عصر غیبت و تفوق مکتب حدیثی قم، رونق علمی و فرهنگی از مدینه و کوفه رخت برپست و به قم و ری انتقال یافت. با آغاز قرن چهارم هجری، هم‌زمان با حکومت آل بویه، مکتب بغداد پای گرفت و رونق یافت، به طوری که مکاتب دیگر تحت الشعاع این مکتب قرار گرفتند. پس از رحلت شیخ طوسی در سال ۴۶۰ ق. و افول مکتب بغداد، دوره رکود آغاز شد. دانشوران عصر پس از شیخ طوسی را تا دوره شکل‌گیری مکتب حله، «مقلده»^۲ نامیده‌اند؛ گویا شخصیت و آرا و اندیشه‌های دانشمندان مکتب بغداد چنان بر محافل علمی شیعه سایه افکنده بود که کسی را یارای طرح نظریه‌های تازه در عرصه مطالعات اسلامی و به ویژه فقه پژوهی نبود. اما با آغاز قرن ششم و ظهور شخصیت‌هایی همچون ابن ادریس حلی (۵۴۳-۵۹۸ ق.)، محقق حلی (۶۰۲-۶۷۶ ق.) و علامه حلی (۶۴۸-۷۲۶ ق.) علوم اسلامی بار دیگر به مرحله رشد و بالندگی رسید. در قرون ششم تا هشتم هجری، حله مهم‌ترین مرکزی بود که توجه همگان را به خود جلب نمود و دانشورانی از مناطق مختلف به این دیار آمدند و از محضر عالمان آن خطه بهره بردند. از جمله این گروه، بزرگانی از

۱- برای آگاهی بیشتر رک: جباری، مکتب حدیثی قم، ص ۱۹-۷۹؛ نیز رک: آثار معرفی شده در قسمت پیشینه پژوهش همین رساله.

۲- رک: پاکتچی، مکاتب فقه امامی ایران، ص ۲۹۸-۳۰۰.

منطقه جبل عامل بودند. مهم‌ترین شخصیت عاملی که از محضر حلیان بهره برد و خود پایه‌گذار مکتب جبل عامل گردید، محمد بن مکی (د. ۷۳۴-۷۸۶ ق.) ملقب به «شهید اول» است. از این زمان به بعد، جبل عامل در صدر فعالیت‌های علمی قرار گرفت و این جریان ادامه داشت تا آنکه دولت صفوی در ایران تشکیل گردید و عالمان جبل عاملی نظیر محقق کرکی (د. ۹۴۰ ق.)، شیخ حسین بن عبدالصمد حارثی (۹۵۳-۱۰۳۰ ق.) و علی بن هلال معروف به منشار کرکی (د. ۹۸۴ ق.) بر اثر فشارهای حکومت عثمانی، به ایران مهاجرت کردند. بدین ترتیب مکتب جبل عامل به تدریج جای خود را به مکتب اصفهان داد. با این حال، تا چندین سال عالمان عاملی همچون شیخ بهایی (د. ۱۰۳۱ ق.)، میرداماد (د. ۱۰۴۱ ق.) و حسین بن شهاب الدین کرکی (د. ۱۰۷۶ ق.) - نویسنده کتاب *هدایة الامة إلى طریق الائمة* که اولین اثر در نزاع میان اخباری‌گری و اصولی‌گری بود - همچنان پیشتازان عرصه دانش و آخرین پرچم‌داران مکتب جبل عامل بوده‌اند. اگرچه پس از عصر مقلده، تلاش‌های بزرگان حله، جبل عامل و اندیشه‌وران دیگر مناطق شیعه، در حدود چهار قرن ادامه داشت و تحوّل بنیادین در علوم اسلامی پدید آورد، اما با ظهور محمدامین استرآبادی (د. ۱۰۳۳ ق.) در قرن دهم و نگارش کتاب *الفوائد المدنیة* که نظریه‌های عالمان حوزه حله و شاگردان آنان - پایه‌گذاران مکتب جبل عامل - را مورد انتقاد قرار داد، جریان عقل‌گرا جای خود را به نهضت اخباری‌گری داد و جهان تشیع با نوعی رکود علمی مواجه گشت.

آنچه در این پژوهش به عنوان مسئله اصلی دنبال می‌شود، بازسازی و تحلیل مباحث حدیثی در آثار رجال علمی جبل عامل، به منظور درک نوع نگرش این عالمان به مقوله حدیث و تحولات نگرش‌های حدیثی در این برهه زمانی نسبت به دوره‌های پیشین است. گفتنی است در مکتب حدیثی جبل عامل، سه شخصیت

شهید اول، شهید ثانی و شیخ بهایی در عرصهٔ ارائهٔ آرای حدیثی، نقش محوری داشته و جریان‌های فکری و حدیثی متمایزی را هدایت نموده‌اند. در این نکته جای تردید نیست که مکتب جبل عامل با وجود آنکه در عرصه‌های مختلف علوم اسلامی گام نهاده، اما بیش از هرچیز، مکتبی فقهی به شمار می‌رود و آثار بزرگان جبل عامل در این زمینه، همچنان معیار شاخصی برای مطالعات فقهی است. به هر روی، ارتباط محکم «فقه» و «حدیث» و همچنین جامعیت مکتب جبل عامل نسبت به مکاتب پیشین، سبب گردید تا علوم حدیثی در این مکتب به گونه‌ای شگفت رونق یابد.

اینک برای تحدید دقیق اصطلاحات، به تبیین مهم‌ترین آن‌ها می‌پردازیم: مکتب حدیثی: «مکتب» در لغت به معنای جایگاه آموزش نوشتن یا محلّ تعلیم^۱ است و در اصطلاح امروزی عبارت است از: «مجموع افکار و اندیشه‌های یک استاد که در جمعی نفوذ یافته باشد، یا یک نظر فلسفی و ادبی و جزاین‌ها».^۲ به تعبیر دیگر حوزهٔ تفکر علمی یا گرایش‌های فکری مشابه و نزدیک به هم که گاه یکدیگر را تحت تأثیر قرار داده یا زمینه‌های خاصی را برای تحقیق و تتبع و نظریه‌پردازی می‌پذیرند، مکتب نامیده می‌شود. گفتنی است که این مفهوم در زبان عربی با واژهٔ «مدرسه»^۳ به کار می‌رود.

بنابراین، مقصود از مکتب یا مدرسهٔ حدیثی، دیدگاه‌های خاص و خط‌مشی فکری حاکم بر یک حوزهٔ حدیثی است که در طول تاریخ با مرکزیت علمی برخی

۱- طریحی، مجمع البحرین، ج ۴، ص ۱۸؛ مرتضی زبیدی، تاج العروس، ج ۱، ص ۴۴۵.

۲- دهخدا، لغت نامه، ج ۱۴، ص ۲۱۳۸۴.

مناطق همراه بوده است. این مرکزیت بدین معناست که در یک برهه زمانی خاص، حدیث پژوهان از نقاط مختلف به این مکان روی می آورده‌اند و ویژگی‌های حدیثی این حوزه بر سایر مناطق تأثیرگذار بوده است. بدیهی است که مکتب‌های حدیثی در شیوه نقد و ارزیابی حدیث، حجّیت و عدم حجّیت انواع آن و به طور کلی در نحوه تعامل با حدیث، با یکدیگر متفاوت‌اند.

جبل عامل: منطقه جبل عامل سرزمین‌های ساحلی و کوهستانی جنوب لبنان است. حدود جبل عامل به طور دقیق مشخص نیست، این منطقه به طور تقریبی از شمال به رود اُولی (نام قدیم آن: فرادیس) در شمال صیدا، از جنوب به رود قَرَن (نام قدیم آن: ابوفطرّس / نهر فطرس) در شمال شهر نَهاریّه (در فلسطین)، از مشرق تا دریاچه حوله (معروف به اردن کوچک) و رود حاصبیا، و از مغرب به دریای مدیترانه محدود می‌گردد. جبل عامل آبادی‌ها و شهرهای فراوان و معروفی دارد، به طوری که تعداد کل شهرها و روستاهای آن را ۲۶۵ آبادی ذکر کرده‌اند. برخی از مشهورترین و مهم‌ترین شهرهای جبل عامل عبارت‌اند از: صیدا، صور، جَزین، نَبطیه، اسکندریه، عَدْلون، تَبنین، جَبَع (جَباع)، شَقیف، صَرْفَند، عینا، شَعْری، ناقوره، هُونین و کرک نوح. بدین ترتیب مراد ما از عالمان منطقه جبل عامل، همه دانشمندانی است که از نواحی مختلف این خطه برخاسته‌اند.

قرن هشتم تا نیمه قرن یازدهم هجری قمری: اگرچه از دهه‌های نخستین اسلام، شیعیانی در جبل عامل ساکن بوده‌اند و شروع سکونت آنان در این منطقه به دوره تبعید ابوذر غفاری رضی الله عنه به این منطقه باز می‌گردد و به ویژه در قرن‌های ششم و هفتم خاندان‌هایی شیعی به آن دیار آمده بودند، اما انتخاب این برهه زمانی از آن روست که شکوفایی و اقتدار علمی حوزه جبل عامل از زمان شهید اول (د. ۷۸۶ ق.) آغاز می‌شود. از این روی، این پژوهش با بررسی شخصیت و آرای حدیثی شهید اول

شکل گرفته است. نقطه پایانی این جریان زمانی است که محمدامین استرآبادی (د. ۱۰۳۶ق.) نهضت اخباری‌گری را در اصفهان بنیان نهاد. هرچند عالمان عاملی در این مقطع بر اثر فشارهای حکومت عثمانی مجبور به مهاجرت به ایران شدند و دانشوران عاملی دیگری همچون شیخ حرّ عاملی (د. ۱۱۰۴ق.) همچنان از خطه جبل عامل برخاستند، اما خط مشی فکری این افراد، دیگر تابع مکتب جبل عامل نبوده است.

ضرورت، اهمیت و اهداف موضوع

شناخت و تحلیل مکاتب حدیثی، خدمت شایان توجهی به مطالعات حدیث شناختی می‌کند، زیرا حدیث نیز در بستر زمان جاری بوده و تحولات گوناگونی یافته است. از این روی، ضروری است که غبار زمان از این رویدادها و تحولات زدوده شود و شناختی تاریخی و تحلیلی از این وقایع ارائه گردد. از سوی دیگر، مطالعه مبانی و ویژگی‌های مکاتب حدیثی ما را در بررسی نظریه‌های دانشوران یاری خواهد رساند و پیوندهای نادیده میان نظریه و محیط را آشکار می‌سازد. آشکار است که بسیاری از نظریه‌های علمی بنابر مقتضای زمان و مکان شکل گرفته و بدیهی است آشنایی با جریان‌های فکری و اجتماعی، زمینه فهم و درک عمیق‌تر نظریه‌ها و چگونگی شکل‌گیری آن‌ها را فراهم می‌آورد.

به طور کلی اهداف اصلی این پژوهش عبارت‌اند از:

- بررسی تأثیر رویدادهای تاریخی در تحولات علمی شیعه؛
- کشف علل تحول دیدگاه دانشمندان شیعه نسبت به مقوله حدیث؛
- تحلیل نظریات اندیشمندان مکتب جبل عامل درباره موضوعات حدیثی؛
- بررسی علل اختلاف دیدگاه میان عالمان مکتب جبل عامل؛

- توصیف و تبیین جریان‌های حدیثی در آینهٔ زمان.

پرسش‌های پژوهش

۱. مکتب جبل عامل در چه زمینه‌ها و با کدام جهت‌گیری‌ها حرکت کرده است؟
۲. مکتب جبل عامل از نظر پیشرفت در عرصهٔ مطالعات حدیثی، در کدامین جایگاه قرار دارد؟
۳. مهم‌ترین معیار نقد حدیث در مکتب جبل عامل کدام است؟
۴. کیفیت عملکرد مکتب جبل عامل در پذیرش روایات چگونه بوده است؟
۵. روش عالمان جبل عامل در عرصهٔ نقد حدیث با کدامین چالش‌ها مواجه است؟

فرضیه‌های پژوهش

- هرچند زمینهٔ اصلی مکتب جبل عامل، فقه و اصول بوده است، اما رشته‌های دیگر علوم اسلامی همچون کلام، حدیث، رجال و غیره نیز نباید از نظر دور بماند. بنابراین مکتب جبل عامل از حیث جامعیت بر مکاتب پیشین خود مقدم است.
۱. علوم حدیث نظیر فقه الحدیث، نقد الحدیث و درایة الحدیث در مکتب جبل عامل رشد و تکامل چشمگیری یافته است.
  ۲. نقد سندی مهم‌ترین معیار نقد حدیث نزد عالمان جبل عامل است، تا جایی که این مدرسه را نیز - همچون مکتب حله - می‌توان «مکتب نقد سند» نامید و چه بسا بتوان گفت: نقد سندی در این مکتب جلوهٔ عملی داشته است.

۳. مکتب جبل عامل سخت‌گیرترین مکتب در برخورد با احادیث بوده، بدین معنا که فقط احادیث صحیح الاسناد یا حسن الاسناد را می‌پذیرفته و گاه فقط صحیح اعلاسی را معتبر و حجّت می‌دانسته است.

۴. از آثار روش حدیث‌پژوهی عالمان جبل عامل، عدم اعتنا به بی‌توجهی به کشف واقع بوده است. به عبارت دیگر، با توجه به تنوع حدیث که مهم‌ترین تحوّل در مطالعات حدیث شناختی به شمار می‌رود، بسیاری از احادیث که پیش‌تر مورد اقبال قدما قرار داشت، کنار گذاشته شد و همین امر زمینه انتقادات تند اخباریان را بر اصل تنوع حدیث فراهم ساخت.

روش تحقیق و گردآوری اطلاعات

برای آنکه با نظریات مکتب جبل عامل آشنا شویم، نخست لازم است فهرستی از شخصیت‌های تأثیرگذار در این مکتب ارائه گردد. بدین منظور اصلی‌ترین مأخذ، کتاب *أهل الأمل فی تراجم علماء جبل عامل* از شیخ حرعاملی است که بر آن تکمله‌هایی نیز نگاشته شده است. اثر دیگر *معجم اعلام جبل عامل: من الفتح الإسلامی حتی نهاية القرن التاسع الهجری* اثر علی داود جابراست. بخش دیگری از منابع برای گردآوری داده‌ها درباره شخصیت‌ها، تاریخ‌های محلی است که اطلاعات درخوری درباره عالمان شیعه آن منطقه ارائه می‌دهد.

همچنین برای آنکه اهمیت مباحث حدیثی نزد عالمان جبل عامل معلوم گردد، ارزشمندترین متون، آثاری است که از دانشمندان این خطه به جا مانده است. اگرچه این مکتب، در وهله اول یک مکتب فقهی است، اما به هر روی آثار مستقل حدیثی نیز از خود به یادگار گذاشته است. ضمن آنکه بخش مهمی از

رویکردهای حدیثی این عالمان در لابه لای منابع فقهی بر جای مانده، و لذا مراجعه به این منابع، واکاوی این آراء، مقایسه آن‌ها با یکدیگر و بررسی روند تحولات نظریات، از اهمیت بسزایی برخوردار است. بر این اساس، برخی از مهم‌ترین این نگاشته‌ها عبارت است از: *الدروس و ذکری الشیعة* هر دو از شهید اول، *جامع المقاصد* از محقق کرکی، *الروضه البهیة* و *مسالك الأفهام* از شهید ثانی، *نهایة المرام* و *مدارک الأحکام* از سید محمد عاملی، *معالم الدین* از شیخ حسن بن شهید ثانی.

بدین ترتیب، روش تحقیق در این رساله چنین خواهد بود که ابتدا به شناسایی محدثان مکتب جبل عامل خواهیم پرداخت و سپس آثار آنان را مطالعه نموده به استخراج آرای حدیثی ایشان و مقایسه و نقد و تحلیل نظریاتشان می‌پردازیم.

به طور کلی می‌توان گفت شیوه تحقیق در این رساله - که در زمره پژوهش‌های بنیادی به شمار می‌رود - روش کتابخانه‌ای و اسنادی است. با توجه به صبغه تاریخی پژوهش و ضرورت بررسی و کاوش در آثار اندیشمندان جبل عامل و تحلیل رویکردهای آنان به علوم حدیث، از روش تاریخی با تکیه بر تحلیل متون استفاده شده است.

پیشینه موضوع

پژوهش پیرامون مکاتب حدیثی از موضوعاتی است که تا چند دهه اخیر مغفول مانده بود. البته این واقعیت را نمی‌توان نادیده گرفت که مایه‌های اصلی این‌گونه پژوهش‌ها در آثار پیشینیان گرد آمده است، اما رویکرد مستقل به این مقوله و برجسته‌سازی آن امری است که سابقه چندانی ندارد.

پژوهش‌های پیرامون مکاتب حدیثی را می‌توان در دو بخش: «پژوهش‌های عامه» و «پژوهش‌های شیعی» دسته‌بندی کرد:

الف - پژوهش های عامه

- مدرسه الحدیث فی البصرة، حتی القرن الثالث الهجری، امین القضاة (بیروت، ۱۴۱۹ق.).

- مدرسه الحدیث فی بلاد الشام، خلال القرن الثامن الهجری، محمد بن عزّوز (بیروت، ۱۴۲۱ق.).

- علم الحدیث فی مكة المكرمة خلال العصر المملوکی، صالح یوسف معتوق (بیروت، ۱۴۲۱ق.).

- محمد بن رضاح القرطبی مؤسس مدرسة الحدیث بالأندلس مع بقی بن مغلذ، نوری معمر (رباط، ۱۴۰۳ق.).

- مدرسة الحدیث فی القيروان، من الفتح الإسلامی إلى منتصف القرن الخامس الهجری، حسین بن محمد شواط (ریاض، ۱۴۱۱ق.).

- إتجاه مدرسة الری فی نقد الحدیث النبوی: ابوزرعة، ابوحاتم وابن ابی حاتم، کمال الدین عبدالغنی مرسی (اسکندرية، ۱۴۱۸ق.).

- حركة الحدیث بقرطبة خلال القرن الخامس الهجری: ابو محمد عبدالرحمان بن عتاب نموذجاً، خالد صمدی (مغرب، ۱۴۱۵ق.).

- مدرسة الحدیث بالكوفة رواية ودراسة حتى القرن الثالث، عبدالعزیز بن احمد جاسم، پایان نامه دکتري، جامعة الإمام محمد بن سعود الاسلامیة.

- المدرسة الحدیثیة فی مكة والمدينة وأثرها فی الحدیث وعلومه من نشأتها حتى نهاية القرن الثانی الهجری، محمد ثانی عمر موسی، پایان نامه دکتري، به راهنمایي دکتري

محمد بن مطرزهرانی، الجامعة الاسلامیة بالمدينة المنورة، ۱۴۲۵-۱۴۲۶ق.
- مقاله «حوزه حدیثی مغاربه»، مهدی مهريزي، علوم حدیث، ش ۴۳ (بهار

- مقاله «حوزه حدیثی نیشابور از ابتدا تا اوایل قرن هفتم هجری»، احمدرضا شرفی، علوم حدیث، ش ۵۷، (پاییز ۱۳۸۹)، ص ۲۱۱-۲۳۵.
- مقاله «حدیث در اندلس، قرن دوم و سوم»، ایزابل فیه رو،^۱ ترجمه محمدکاظم رحمتی، علوم حدیث، ش ۱۶، (تابستان ۱۳۷۹)، ص ۱۲۹-۱۶۱.

ب - پژوهش‌های شیعی

- مکتب حدیثی قم (شناخت و تحلیل مکتب حدیثی قم از آغاز تا قرن پنجم هجری)، محمدرضا جباری، پایان نامه دکتری، به راهنمایی دکتر سید محمد باقر حجتی، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۹.^۲
- مدرسه قم و بغداد، اندرون نیومن،^۳ ترجمه سید صادق آگاه اشکوری (قم)، (۱۳۸۴).

- مکاتب فقه امامی ایران پس از شیخ طوسی تا بایگبری مکتب حله، احمد پاکتچی (تهران، ۱۳۸۵).

- اندیشه شناسی محدثان حله، امین حسین پوری (قم، ۱۳۹۰).
- مدرسة الحديث في اليمن في القرنين الأول والثاني الهجريين، احمد محمد كبسي (صنعاء، ۱۴۲۵ق.).

- مدرسة الحلة وتراجم علمائها من النشوء الى القعة (۵۰۰-۹۵۰ق.)، حيدر موسى وتوت حسيني (حله، ۱۴۲۵ق.).

- شناخت و بررسی مکاتب حدیثی شیعه (بغداد و ری) تا پایان قرن پنجم هجری، زهره

---

1. Isabel Fierro.

۲- این اثر به همت کنگره بزرگداشت حضرت معصومه علیها السلام انتشار یافته است (قم، ۱۳۸۴).

3. Andrew J. Newman.

نریمانی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی دکتر محمد تقی دیاری، دانشگاه قم، ۱۳۸۴.

- بررسی حدیث و محدثان شیعه در بغداد تا پایان قرن پنجم هجری، علی پاکپور، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی دکتر محمد لگنهاوزن، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ۱۳۸۲.

- مکتب حدیثی شیعه در کوفه از آغاز تا پایان قرن سوم هجری، سعید شفیعی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی دکتر محمد علی مهدوی راد، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۵.

- بررسی و تحلیل مکتب حدیثی بغداد (از قرن دوم تا نیمه قرن پنجم)، علیّه رضاداد، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی دکتر سید کاظم طباطبایی، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۶.

- مکتب جبل عامل در فقه امامیه، اسماعیل اسفندیار، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی دکتر سید حسن سعادت مصطفوی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۷۹.

- نظریة السنة فی الفكر الامامی الشیعی: التکون والصلوٰة، حیدر حب الله، الانتشار العربی (بیروت، ۲۰۰۶م).

- جبل عامل بین الشہدین، جعفر مهاجر، المعهد الفرنسی لشرق الأدنی (دمشق، ۲۰۰۵م).

- مقاله «حوزه جبل عامل، شکوه فراموش شده»، رضا مختاری، حوزه، ش ۱۲۴ (مهر و آبان ۱۳۸۳)، ص ۱۳۵-۱۵۴.

- مقاله «نگاهی به مکتب های حدیثی شیعه در سده های اولیه»، محمدرضا

جباری، شیعه شناسی، ش ۳-۴، (پاییز و زمستان ۱۳۸۲)، ص ۵۹-۸۰.
- مقاله «نگاهی به حدیث و محدثان شیعه حلب»، مرتضی وفایی، علوم
حدیث، ش ۵۵، (بهار ۱۳۸۹)، ص ۲۱۸-۲۴۱.
چنان‌که ملاحظه می‌شود اثر قابل توجهی در خصوص بررسی نظریات حدیثی
مکتب جبل عامل نگاشته نشده و اندیشه‌های حدیثی بسیاری از دانشوران این
مکتب، تاکنون در پرده ابهام مانده است.

منابع و مأخذ تحقیق

به دلیل تنوع موضوعات این پژوهش و گستردگی آثار برجای مانده از آن دوره،
منابع مورد استفاده نیز حوزه‌های متفاوتی را در بر می‌گیرد که مهم‌ترین آن‌ها بدین
شرح است:

- کتاب‌های تراجم و رجال؛

- کتاب‌های تاریخ به ویژه آثاری که مقارن با عصر مورد بحث ما نگاشته شده

است؛

- آثار نگاشته شده در تاریخ جبل عامل؛

- تألیفات دانشمندان مکتب جبل عامل (آثار حدیثی و غیر حدیثی) که

ارزشمندترین آثار برای مطالعه آموزه‌های مکتب جبل عامل به شمار می‌روند؛

- کتاب‌های نگاشته شده در عرصه‌های گوناگون علوم حدیث (تاریخ حدیث،

نقد حدیث، درایة الحدیث، علم رجال، فقه الحدیث و غیره)؛

- منشورات فقهی و اصولی متقدمان و متأخران (برای دریافت نگرش دیگر

عالمان به دیدگاه‌های دانشوران مکتب جبل عامل)؛

- کتاب‌های ادوار فقه و اجتهاد؛

- کتاب‌ها و مقالات نگاشته شده در ارتباط با جبل عامل و دانشمندان آن.

ساختار پژوهش

این پژوهش در هفت فصل سامان یافته است:

فصل اول: مروری اجمالی بر حیات شیعیان جبل عامل در هزاره نخست

هجری؛

فصل دوم: مکتب جبل عامل از طلوع تا افول؛

فصل سوم: شخصیت‌های تأثیرگذار مکتب جبل عامل؛

فصل چهارم: مکتب جبل عامل و دانش درایة الحدیث؛

فصل پنجم: مکتب جبل عامل و دانش رجال؛

فصل ششم: مکتب جبل عامل و دانش فقه الحدیث؛

فصل هفتم: مکتب جبل عامل؛ جریان‌شناسی، ویژگی‌ها و پیامدها.

***

پیش از آنکه این مقدمه را به فرجام برم، نخست جبهه سپاس به درگاه حضرت

باری تعالی می‌سایم و می‌گویم:

چنین فضل از سوی یکتا خداست که دانایی‌اش بس همه خلق راست

پس از آن، منت دار الطاف حضرت ولی نعمت امام ابوالحسن علی بن موسی

الرضا - علیه آلاف التحية والثناء - و حضرت صاحب الامر ولی عصر صاحب

الزمان - ارواحنا له الفداء و عجل الله تعالی فرجه الشریف - هستم که: «بیمنه رزق

الوری و بوجوده ثبتت الأرض والسماء».

نیز از استاد اندیشمند و فرزانه جناب آقای دکتر سید کاظم طباطبایی که به

عنوان استاد راهنما، هدایت این اثر را که رساله دکترای این جانب در دانشگاه

فردوسی مشهد بود، پذیرفتند و با مساعدت‌های فکری و ارشادات علمی به ارتقای

این اثر افزودند، کمال امتنان و تقدیر را دارم.

همچنین از استادان گرانقدر مشاور، حجج اسلام جناب آقای دکتر حسن نقی زاده و جناب آقای دکتر محمد حسن رستمی که دیدگاه‌های ارزشمند خود را قرین این اثر نمودند، صمیمانه قدردانی می‌نمایم.

از استادان محترم داور، جناب آقای دکتر احمد پاکتچی، جناب آقای دکتر مهدی جلالی و حجة الاسلام جناب آقای دکتر غلامرضا رئیسیان که با قبول زحمت و افادات فاخر خویش، غنای بیشتر این مکتوب را موجب شدند، سپاس گزارم.

دروود فراوان خود را نثار پدر و مادر عزیز و دلسوز خود می‌کنم که پیوسته جرعه نوش جام تعلیم و تربیت، فضیلت و انسانیت آن‌ها بوده‌ام و همواره چراغ وجودشان، روشن‌گر راه من در سختی‌ها و مشکلات بوده است.

از همسر مهربانم که با حمایت همه جانبه خود صمیمانه یاری‌ام داد تا بتوانم این پژوهش را به اتمام برسانم، سپاس بیکران دارم.

همچنین قدردان خواهر عزیزم هستم که در مراحل انجام تحقیق، تذکرات مشفقانه خویش را ارزانی‌ام داشت.

در پایان از حضرت رب العزة به شفاعت مقبولة حضرت بقية الله الأعظم - عجل الله تعالی فرجه الشریف - ثوب ثواب، خلعت صحت و حسن عاقبت را برای قاطبة شیعیان و دوستان امام امیرمؤمنان علی بن ابی‌طالب علیه السلام، به ویژه عالمان و دانشوران این شجره طیبیه خواهانم.

«والحمد لله رب العالمین و صلی الله علی سیدنا محمد و آله الطاهیرین»

علیه رضاداد

دی ماه یکهزار و سیصد و نود و یک